

*І. А. Медведєв,
к. держ. упр., докторант кафедри державного управління та менеджменту,
Харківський регіональний інститут Національної Академії державного управління
при Президентіві України*

МОДЕРНІЗАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОУПРАВЛІНСЬКОЇ ДУМКИ

У статті розглядаються проблеми модернізації університету з позиції еволюції державно-управлінської думки. Автор робить спробу аналізу соціальних відносин університету з позиції теорії управління. Пропонуються шляхи модернізації управлінських підходів до університету як об'єкта управління.

In article problems of modernization of university from a position of evolution of a state-administrative idea are considered. The author attempts the analysis of social attitudes of university from a position of the theory of management. Ways of modernization of administrative approaches to university as object of management are offered.

Ключові слова: університет, державне управління університетом, соціальні відносини університету, теорія управління.

Key words: university, the government university, social attitudes of university, the theory of management.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-економічна значущість університету і в цілому вищої освіти, їх роль у духовному та соціальному житті суспільства, держави у XXI столітті стають загально визначеними. Одночасно в останні два десятиліття сформувалися та набули розвитку процеси, що висувають виклики століттями існуючій системі вищої освіти та ставлять під сумнів життєздатність університету як соціального інституту. У більшості країн університети перебувають у процесі кардинальних перетворень техніко-економічного, соціально-економічного та державноуправлінського характеру, що визначаються експертами як "переворот", "трансформація", "модернізація" в розвитку.

При цьому особливого значення набувають соціально-організаційні перетворення. У доповіді Міжнародної комісії ЮНЕСКО з проблем освіти XXI століття підкреслюється, що позитивні результати у діяльності освітніх закладів пов'язані головним чином з факторами організаційного характеру. Експерти робочої групи Асоціації європейських університетів (EUA, — до 2001 р. — CRE) роблять висновок, що для підвищення ефективності своєї діяльності університети вимушені йти на реконструкцію та покращити свій менеджмент.

Університети в Україні, на відміну від закордонних, формувалися як частина політико-економічної системи. Саме це було однією з причин того, що соціально-економічні реформи, що проводяться в Україні, висунули на перший план проблеми функціонування вищої освіти як галузі національної економіки. За останні 10—15 років університети в Україні набули кардинальних змін через вплив загальних процесів демократизації суспільства,

формування ринкової економіки, послідовного включення українських університетів в глобальне освітнє середовище.

Відповідно це знаходить своє відображення у розвитку соціальних відносин університету, в тому числі перетворенні його організаційних засад. Зміна організаційно-соціальних відносин університету з суспільством і державою можна помітити в інституціональних основах взаємодії суб'єктів його навчальної діяльності та при визначенні змісту та структури освітніх програм, освітніх технологій, організаційної структури університету, його фінансування, системи опрати праці викладачів та ін. Вищезгадані перетворення повинні відображатися у обмеженні ресурсів, що використовуються університетом, координації витрат учасників освітньої діяльності.

Однак, перетворення у організаційно-соціальних відносинах українських університетів з державою та суспільством здійснюються за принципом "спроб та помилок", шляхом механічного налаштування освітньої діяльності університетів в Україні на закордонні схеми, що знижує ефективність їх діяльності. Сема це механічне налаштування погіршує ефективність діяльності університетів і є однією з причин виникнення кризових явищ у освітньому середовищі. Це зумовило недостатню розробкою теоретичних та методологічних засад державного управління розвитком університету в умовах суспільних трансформацій. Тому закономірною є потреба розгляду модернізації університету з позиції еволюції державноуправлінської думки.

Метою даної роботи є визначення шляхів модернізації університету з позиції державного управління.

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Конкретизація ідеї та мети університету в Україні на сучасному етапі розвитку суспільства, а саме: курс на організацію процесу освіти "протягом життя", інвестиційну привабливість, міжнародну конкурентоспроможність у зв'язку із підписанням Україною Болонської декларації, входженням країни у ВТО посилюють значення процесу розвитку організаційно-соціальних відносин університету і відповідно роблять ще більш актуальним теоретичний та методологічний аналіз даного процесу.

Вперше значення університетської освіти як фактора формування трудових компетенцій працівника досліджував А. Сміт [18], а роль університету в створенні потенціалу держави обгрунтував Ж.Б. Сей [4]. Методологічний підхід до розгляду університету як фактора продуктивності індивідуальної й сукупної робочої сили використовували представники різних державноуправлінських шкіл протягом XVIII — початку ХХ століть: В. Гумбольдт [3], Гурне [28], К. Маркс та Ф. Енгельс [12]. Також у своїх працях проблему державного управління університетом розглядали: А. Маршал, У. Фарр, І. Фішер, Е. Ейшталь, Дж. Стемп, І. Камм, А.І. Чуаров, Л.Л. Гаршеєв, П.М. Шестаков та ін.

Однак в цілому дослідження державноуправлінських аспектів розвитку університету певною мірою цікавило дослідників майже до середини ХХ століття. На думку П. Друкера, у цей період розвитку суспільства: "знання були скоріш прикрасою, ніж необхідністю" [28]. Частка кваліфікованої праці в загальних трудових витратах держави була відносно невеликою, а науково-освітня діяльність університетів відбувалася за межами або у кращому разі на периферії соціальних відносин.

З середини ХХ ст. загальноосвітньою тенденцією стає зростання ролі університетської освіти у розвитку держави та суспільства і, як наслідок, розширення галузі освіти. З цього часу, починаються інтенсивні дослідження університету з позиції державного управління [11; 20; 29], що пояснюється підвищенням актуальності аналізу проблем соціального розвитку в постіндустріальному суспільстві. З точки зору концепцій постіндустріального суспільства останнє трактується як суспільство інформації та знань, а суспільно-економічну основу такого суспільства складають інновації. В інноваційній економіці джерелом вартості та прибутку виступають знання та нововведення [10].

Така позиція зумовила спрямування пошуків державно-управлінської науки на дослідження ролі людини в економіці та значення університету при розробці проблеми нематеріального накопичення [26]. Німецький дослідник К. Манхейм у зв'язку із цим зазначав: "До теперішнього часу інтереси економістів ніколи не концентрувалися такою мірою на аналізі проблеми соціально-економічного зростання та розвитку, тому не дивно, що зараз відбувається таке розширення робіт з вивчення ефективності інвестицій у знання [19, с. 34].

Засвоєння знань людиною, що призводить до зростання людського капіталу [29], здійснюється, переважним чином, в університетах. Результатом діяльності університетів і в цілому системи вищої освіти є виробництво нового обсягу знань та передача їх громадянам. Таким чином, знання у більшій своїй частині — це продукт системи освіти та університету як її верхівки. У зв'язку із цим, на думку О.С. Виханського [25], економіка освіти є галузевою наукою, що вивчає особливості соціально-економічних відносин системи освіти, стає головним структурним елементом управлінської теорії інформаційного су-

спільства, а її основна мета — пошук шляхів підвищення темпів зростання обсягу знань, оптимізації їх використання, а також підвищення соціально-економічної ефективності функціонування системи освіти, у тому числі й університету.

Університетська освіта є історично сформованим соціальним інститутом, що відповідає за наслідування, накопичення та виробництво наукових та професійних знань, духовних та культурних цінностей і норм для громадян [24; 25; 26]. Ця унікальна місія забезпечує виконання університетом комплексу завдань — від підготовки спеціалістів та проведення досліджень до формування суспільної свідомості. Таким чином, університет є багатопрофільним закладом, для якого освітня діяльність є однією з багатьох, хоча й не завжди залишається основною [14; 27; 30].

Університет можна уявити як сукупність підсистем, що поєднують наступні основні функціонально пов'язані галузі діяльності:

1) освітня діяльність: реалізація програм підготовчих курсів, реалізація програм вищої професійної освіти, додаткова професійна освіта, післядипломна освіта;

2) наукова діяльність: фундаментальні дослідження, розробка нових технологій та устаткування, бізнес-інкубаторів, науково-консалтингова діяльність, підготовка довідників та монографій;

3) методична діяльність: підготовка навчально-методичних комплексів, підручників, розробка принципів організації та ведення освітнього процесу, розробка нових освітніх технологій;

4) виробничо-господарська діяльність: матеріально-технічне забезпечення та організація освітньої та наукової діяльності, розвиток виробничої інфраструктури, створення зразків інновацій, матеріалів, виробнича діяльність навчальних майстерень, лабораторій, бібліотек.

У процесі діяльності університету формуються соціальні, економічні, правові, технологічні, етичні відносини. При дослідженні університету як суб'єкта суспільства на перший план виходить система його соціальних відносин. Об'єктом цих відносин виступають напрямки діяльності університету.

Питання визначення суб'єктів соціальних відносин університету є дискусійним і вирішується вченими у залежності від мети дослідження. Наприклад, Є.С. Ляхович [17] до числа даних суб'єктів включає наступних учасників його освітньої діяльності: держава, інші навчальні заклади, суспільство, споживачі-клієнти, споживачі-покупці, структури-посередники, структури партнери, адміністративно-територіальні одиниці, суб'єкти господарювання, фірми, установи, організації різних форм власності, громадські та політичні організації, роботодавці, студенти, батьки та ін. У даному дослідженні число суб'єктів соціальних відносин університету визначають саме складовими.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

До кінця 1980-х років відправною теоретичною базою дослідження соціальних відносин університету у вітчизняній науці була марксистська політекономія. Дані відносини розглядаються в контексті проблеми суспільного виробництва та виробництва робочої сили і у мелодичному плані базувалася на наступних положеннях [1; 4; 10; 20; 21]: університет як частина системи освіти та соціально-культурного комплексу відноситься до невиробничої сфери господарювання; соціальні відносини університету — відносини, що виникають під час руху матеріальних та фінансових благ, спрямованих суспільством

на розширення відтворення робочої сили через систему вищої освіти; риси відмінності та особливі форми прояву суспільних відносин в університеті визначаються специфікою функцій, що виконує університет та для досягнення результатів своєї діяльності з використанням відповідних ресурсів.

Університет визначається як "своєрідне підприємство", що в процесі цілеспрямованої діяльності надає членам суспільства певні знання у будь-якій галузі та сприяє розумовому розвитку, дає навички в певній професії, уміння практичного застосування знань та певний рівень кваліфікації [19]. Процес навчання в університеті починає характеризуватися як специфічний "виробничий" процес, що має свою технологію, головною умовою якого є наявність об'єктивних факторів та особистісного фактора у оптимальному співвідношенні [14].

Були розроблені підходи до визначення продукції університету, під якою одні автори розуміли підготовлених спеціалістів та результати наукових досліджень [16; 20; 32], інші — кваліфіковану робочу силу [5; 19], інші — послуги у вигляді надання певної суми знань [33]. Обґрунтовувалися принципи організації та управління освітньою діяльністю університету, що виражалось у раціональному розподілі навчального процесу на окремі види робіт, здійснювалося усунення дублювання навчального матеріалу, оптимізувався розмір студентських груп та потоків для різних видів занять, вводився облік показників навчального плану при визначенні чисельності професорсько-викладацького складу, вводилися наділення завідувачів кафедрами правами преміювання викладачів за якісні показники роботи та ін. [17; 25; 27]. Була визначена специфіка університету як об'єкта управління — багаторічність діяльності, тривалість та циклічність виробничого процесу, творчий основний виробничий процес, ієрархічна структура, активна взаємодія із зовнішнім середовищем [17; 26; 32].

У працях вітчизняних вчених було висвітлено зміст організаційно-соціальних відносин у системі соціальних контактів університету. При характеристиці елементів соціальних відносин університету В.С. Журавський зазначав, що питання наукової організації навчального процесу, оптимізації навчальних планів, широкого впровадження в навчальний процес технічних засобів навчання і контролю є проблемами не тільки методології педагогічного, але й організаційно-економічного, соціального характеру. Введення нових спеціальностей, створення нових факультетів, відкриття нових інститутів — це завжди проблема і економічна [5; 6]. Актуальність вивчення соціальних відносин університету та потреби його модернізації зростає наприкінці 1980-х років, коли загострилася потреба підвищення якості освіти та ефективності діяльності університету. Серед способів вирішення цих проблем в роботах [4; 7; 8; 10] пропонувалися кардинальні зміни в управлінні університетом при перебудові їх у некомерційні організації, трансформація їх фінансового механізму, форм оплати праці, що забезпечували визначальний вплив споживачів на діяльність університету.

Дослідники соціальних відносин університету в процесі його модернізації 1950-80-х років не були вільними від серйозних методичних прорахунків, що мали негативні практичні наслідки [4; 11; 14; 21; 23; 25]. Серед цих прорахунків можна відмітити заперечення товарного характеру робочої сили при соціалізмі, прихильність вітчизняної управлінської науки концепції примату матеріальних факторів у виробничому процесі; визнання праці у вищій школі невиробничою; фактичне обґрунтування домінування державного інтересу у системі вищої освіти.

Однак, це не було основою для ігнорування створення вченими в галузі управління теоретичних та методологічних засад й абстрагування від марксизму, що був домінуючою теоретичною базою. На наш погляд, у сучасних державноуправлінських дослідженнях університету може бути використана концепція суспільного відтворення [14], бо вона дозволяє дати характеристику динаміки, джерел та механізмів відносин університету, а також підхід до їх аналізу через призму постійного виникнення та вирішення суперечностей, багатопрофільної боротьби соціально-економічних інтересів та їх узгодження.

У 1990-ті роки вивчення суспільних відносин університету в процесі його модернізації переплітаються із дослідженнями концептуальних основ вищої освіти, обґрунтуванням принципів реформування вищої школи, визначенням закономірностей функціонування та розвитку ВНЗ в нових соціально-економічних умовах. Основою стає теоретичне, концептуальне усвідомлення ролі та місця університету як суб'єкта перехідної, а потім ринкової економіки України, обґрунтування і розробка системи заходів організаційно-економічного характеру, які сприяли б збереженню університету як інституції [22].

Зупинимося на основних підходах до вивчення соціальних відносин університету в сучасних умовах.

Перш за все, університет аналізується як виробник соціальних благ [25; 37]. В якості основного соціального блага, що виробляє університет, дослідники визначають освітні послуги. Слід зазначити, що в науковій літературі галузі наук з державного управління відсутні однозначні визначення понять "освітня послуга", "освітня програма", "освітній простір" [14; 24; 37]. При визначенні даних понять ми використовуємо підходи до змісту, що представлені в працях В.Г. Афанасьєва [4], В.І. Лугового [11; 12], Т. Веблена [23], Ж.Д. Шортера [18].

Освітня послуга — це цілеспрямована діяльність, що задовольняє потребу суб'єкта в освіті, що полягає у передачі особистості професійного значущих знань, умінь та навичок, у створенні необхідних умов розвитку особистості. Університет пропонує споживачам комплекс освітніх послуг, що об'єднані спільним завданням — освітньою програмою. Освітня програма — комплекс освітніх послуг, спрямованих на зміну освітнього рівня або професійної підготовки споживачів і забезпечення їх відповідними ресурсами університету.

Освітній процес — це процес навчання та виховання під час реалізації освітньої програми, що містить у собі послідовність етапів, спрямованих на досягнення освіти як результату або освіченості індивіда, тобто системи компетенцій, життєвих позицій, цінностей.

У відповідності до теорії суспільного вибору всі економічні блага можуть бути представлені у вигляді широкого діапазону благ — від виключно приватних до глобальних суспільних благ [17; 19; 23; 25; 32; 33]. Для суспільних благ властиві дві риси: несуперництво у споживанні як граничний випадок позитивного зовнішнього ефекту (позитивних екстерналій) та невиключеність. Блага, що не мають цих рис, називають приватними. Проміжне положення між мішаними суспільними та приватними займають соціально значущі блага, споживання яких через характерні для них позитивні екстерналії суспільство в цілому бажало б зробити обов'язковими для громадян.

Серед представників науки державне управління не існує єдності у питаннях віднесення освітніх послуг університету до певної категорії благ. Найчастіше освітні послуги університету характеризуються як мішані суспільні

блага, що мають значні позитивні зовнішні ефекти [24; 35]. Разом з тим, А. Жд. Тойбні [22] зазначає, що якість невиключеності для освітніх послуг не виконується, а якість несуперництва є справедливою до певної міри. Даний автор визначає освітні послуги, у тому числі й послуги університету, як приватні блага, які є соціально значущими через викликані ними позитивні зовнішні ефекти у вигляді зростання конкурентоспроможності економіки, збільшення прибутків державного бюджету та ін.

Даної позиції дотримуються автори робіт [12; 19; 37], її поділяємо й ми.

Для даного дослідження важливо, що соціально значущі блага мають значні позитивні екстерналії. Саме це і зумовило доцільність участі держави як у фінансуванні, так і в безпосередній організації процесів виробництва цих благ для суспільного сектора. Але слід враховувати, що ринок освітніх послуг часто функціонує в зонах "вад" ("провалі") ринку, на яких впливають зовнішні ефекти [24]. Відносно освітніх послуг університетів це означає, що вони можуть надаватися державними так і недержавними університетами. При цьому в освіті дає про себе знати така "вада" ринку, як інформаційна асиметрія, що полягає у відсутності у покупця (споживача) знань про властивість товару, що є продавця (університету). У зв'язку з цим освітні послуги університету відносять до типу довірених благ, вірогідні відомості про які стають відомими споживачу лише після того, як пройде певний час після їх отримання [19].

У ситуації, коли для споживача стає важким контроль за якістю послуг, що надає університет, через значні трансакційні витрати виміру їх якості, неприпустимою є пряма зацікавленість виробника (університету) у збільшенні прибутку, і дані послуги (блага) повинні надаватися некомерційними організаціями [23; 24]. Отже, і державні, і недержавні університети в переважній більшості створюються у формі некомерційних організацій, що визначає найважливіші характеристики їх соціальних та економічних відносин.

Університет діє в зонах "вад" ринку, що спонукає державу створювати специфічні інституціональні межі його діяльності, що складаються із обмежень двох типів [23]:

1) відповідності діяльності університету його місії, що формує стабільні межі аллокаційної поведінки університету, які встановлюють кордони диверсифікації його діяльності та перешкодою для вільного реагування на ринкову кон'юнктуру;

2) заборона на розподіл прибутку між засновниками та працівниками університету, яка робить більш низькою зацікавленість у реагуванні на ринкову кон'юнктуру осіб, що приймають управлінські рішення.

Мета діяльності університету як некомерційної організації — якісне задоволення потреб в освіті, реалізація запроваджених замовником та закріплених у статуті функцій. При цьому як суб'єкт ринкової економіки університет, що є виробником суспільно значущих благ, обов'язково повинен покривати свої витрати сумарним прибутком з усіх джерел [17; 18]. Е.С. Ляхович, С.В. Майборода зазначають, що економічні норми і правила поведінки, що спрямовані на економію витрат та збільшення прибутків, в університеті повинні діяти в повну силу — але тільки в тих межах, які є допустимими, з позиції домінування сукупності соціальних норм та правил. Саме тому необхідна конкуренція між університетами на ринку освітніх послуг. Конкуренція повинна сприяти, з одного боку, економії ресурсів, а з іншого — підвищенню якості освіти.

Для перешкодження недобросовісної конкуренції у

формі сигналізації, тобто створення враження (видимості) високої якості освітніх послуг, необхідне використання з боку держави відповідних механізмів управління (або ж для приватних університетів регулювання), які знижували б інформаційну асиметрію та зберігали при цьому позитивні риси економії ресурсів університетів [19].

Для університету таким механізмом є введення адміністративних приписів (стандартів якості) відносно діяльності, що триває (ліцензування навчальних закладів). Органи державного управління у даному випадку висувають вимоги не тільки до освітнього процесу (зміст освітніх програм), але й до умов надання освітніх послуг [9; 16; 17; 32; 33].

Небажаність прямої зацікавленості у максимізації чистого прибутку спонукає університет застосовувати специфічні форми стимулювання некомерційних організацій (формування заробітну плату по типу окладів, доповнюються додатковими виплатами за якісне або ж інтенсивне виконання обов'язків. Однак, Вольф Лепеніс [28] підкреслює, що слід звернути увагу на специфіку ситуації, яка склалася у країнах пострадянського середовища, коли прибутки від платних послуг стали найважливішим джерелом збільшення заробітної плати в університетах. Тому можна зробити закономірний висновок, що в університетах в Україні необхідна "промійжна модель господарювання", в основі якої лежить особливості стимулювання праці, що поєднує риси, характерні для некомерційних та комерційних підприємств. На це спрямована інституціональна реформа системи вищої освіти в Україні.

Таким чином, перший підхід до розгляду соціальних відносин університету в процесі його модернізації базується на розумінні університету як виробника суспільно значущих благ — освітньої послуги, що здійснюється в процесі некомерційного господарювання в реальному ринковому середовищі. Система соціальних відносин університету повинна забезпечувати його ринкову та неринкову сутність тобто не зводиться до попиту, в тому числі з боку держави, а створювати в державі ситуацію реалізації суспільних очікувань та суспільних переваг громадян.

Наступний підхід до теоретичного обґрунтування модернізації університету, що використовується у державно-управлінських дослідженнях, полягає у розгляді його з позиції теорії підприємства (фірми). Skorистаємося класифікацією теорії підприємства, яка наводиться у дослідженнях М.В. Полякова та В.С. Савчука, у відповідності до якої теорії поділяються на фундаментальні й прикладні [17]. Серед фундаментальних теорій найбільш повною мірою розроблені неокласична, інституційна, еволюційна, та підприємницька модель підприємства [19].

Аналіз модернізації університету в процесі здійснення його соціальних відносин з погляду неокласичної теорії представлений у працях [14; 19; 23; 22; 31; 36; 37]. Так Д. Бок [17], М. Вебер [21; 22] визначають університет як фірму, що акумулює ресурси і трансформує їх у кінцевий продукт — знання та навички, що сформовані у випускників. Серед ресурсів університету визначне значення має інформація, а з розвитком ринкових відносин в освіті — підприємництво. Фактором, що все більше визначає виробничу функцію університету, вважаються інформаційні технології, які вивчаються з точки зору вибору обсягу та структури ресурсів, що використовує університет при наданні освітніх послуг. При розгляді університету з позиції неокласичної теорії підприємства дослідники в якості цільової функції університету визначають максимізацію прибутку, підкреслюючи його ста-

тус як некомерційної організації (закладу).

Для вирішення проблеми модернізації університету в процесі його суспільних відносин важливе місце займають інституціональні теорії підприємства [25; 32; 36]. В. Корженко та Л. Пшенична [17] роблять спробу характеристики ролі університету по відношенню до інституціональної побудови: ролі генератора та розповсюджувача соціальних інститутів; ролі інтегратора індивіда у інституціональні відносини; ролі інкубатора соціальних інститутів. У роботі [34] висловлюється ідея необхідності поєднання в діяльності університету соціальних та економічних інститутів при домінуванні перших. Інституціональний підхід зумовлює проведення класифікації суб'єктів підприємства у відповідності до ролі та місця його функціонального впливу на внутрішні та зовнішні об'єкти. В нашому дослідженні держава та підприємства віднесені до зовнішніх суб'єктів відносно університету; колективи, структурні підрозділи, викладачі — до внутрішніх. Студенти — і до зовнішніх, і до внутрішніх суб'єктів.

З позиції інституціональної теорії особливість мережі контактів, що лежить в основі університету, визначається обсягом такого ресурсу університету, як знання, кваліфікація (накопичений людський капітал). У більшості використаних у нашому дослідженні праць окремі інститути управління та організації університету (стійкі норми та правила, що роблять структурованою взаємодію суб'єктів) — інститути фінансування, інститут планування, інститут розподілу праці та кооперації, інститут заробітної плати — розглядаються з погляду їх впливу на рішення, які приймають внутрішні суб'єкти університету. А. Бухвалов [19] досліджує вплив на поведінку внутрішніх суб'єктів університету з позиції інституціональних конфліктів між традиційними інститутами, та інститутами, що тільки запроваджуються. Також цей дослідник зупиняє свою увагу на феномені інституціональних "пасток" у вищій освіті. Мова йде про інститути які не є ефективними, але мають стійку структурну складову (заочна освіта, безальтернативність профспілкових організацій в університетах).

У сучасних дослідженнях модернізації університету у процесі його соціальних відносин також використовується принцип еволюційної теорії як розгляд всіх принципів у динаміці. Звідси витікає положення, що у центрі налізу поведінки знаходяться соціальні відносини університету, що оцінюються, з одного боку, як результат зміни системи вищої освіти, а з іншого — змін внутрішніх суб'єктів університету. Такі вчені, як М. Згуровський, В. Корженко, виділяють декілька основних стратегій адаптації університету в тій соціально-економічній ситуації, що склалася в Україні й використовуються університетами в різних комбінаціях [14; 16; 17]. В українській науці основною є точка зору, період плавної еволюційної динаміки університету змінився періодом радикальної його перебудови (трансформації), коли відбувається "неузгодженість" можливостей університету та умов його зовнішнього середовища. Традиційна лінія поведінки університету втрачає свою актуальність і необхідна трансформація його діяльності. При цьому підкреслюється, що й в умовах значних перетворень для університету вкрай важливим є збереження його генеральних цінностей [12; 26; 38].

Аналіз університету з позицій підприємницької моделі представлений у дослідженнях Т. Парсонса [28], який є одним з творців "концепції підприємницького університету". Серед вітчизняних вчених, які використовують підприємницьку концепцію при вивченні проблем модернізації університету, можна визначити дві групи. Пер-

ша, позицію якої поділяємо й ми, розглядає підприємницьку діяльність як один з видів діяльності університету. З цієї позиції важливим є визначення суб'єктів університету, рівнів його управління, об'єктів університету. Також важливою є ідея про розподіл академічних та підприємницьких функцій, що закріплені за конкретними внутрішніми суб'єктами університету [14; 23; 26]. В інших роботах захищається теза про те, що підприємницька активність внутрішніх суб'єктів університету повинна розповсюджуватися по усім функціям і підсистемам діяльності університету [19]. Так, А.О. Грудзинський [33] розробляє концепції проектно-орієнтованого університету. Дане положення розцінюється цим вченим як "концепція підприємницького університету" і спрямовується на розробку конкретних організаційних схем підтримки університетського "інтерпренерства".

Кожна із розглянутих модельних концепцій при їх використанні для аналізу модернізації університету розглядають його лише в одному ракурсі. Узагальнюючи запропоновані у працях вітчизняних вчених підходи до вивчення університету та спираючись на порівняльні характеристики теорії підприємства виділені у дослідженнях [9; 16; 19; 24], визначимо переваги та недоліки цих моделей для аналізу модернізації університету в процесі його соціальних відносин.

Сильною стороною неокласичного підходу до дослідження модернізації університету в процесі його соціальних відносин є добре опрацьований аналітичний та графічний апарат аналізу, що дає можливість отримувати однозначні кількісні оцінки; недоліками є те, що на периферії дослідження залишаються процеси відтворення продуктивних сил університету, тобто процеси відновлення його ресурсів, економічних відносин в університеті, керованої та некерованої еволюції його виробничої функції. Важливою для розгляду модернізації університету є позиція інституціональної теорії, що виявляється у визначенні спектра контрактних та неформальних взаємодій між внутрішніми та зовнішніми суб'єктами університету в процесі його функціонування. Недоліком інституціональної теорії є недостатній розгляд засобів і предметів праці університету як допоміжних факторів його інтелектуального та наукового виробництва та недостатнє висвітлення генезису внутрішніх інститутів університету. Сильними сторонами еволюційного підходу виступає розгляд модернізації університету у динаміці, з урахуванням змін його суб'єктів, інститутів, середовища, визнання особливої важливості для розвитку університету його історичних першоджерел та витоків ідеї університету: недоліком еволюційного підходу є недостатність розробки інструментальної бази дослідження. Сильною стороною підприємницького підходу до аналізу модернізації університету є те, що він дає змогу зробити акцент на визначенні внутрішніх джерел розвитку університету в умовах трансформаційного середовища, під яким розуміється ініціатива "внутрішніх" суб'єктів; недоліком — те, що поза увагою залишаються питання впливу працівників і колективу в цілому на процеси модернізації університету та впливу на цей процес державно управлінських рішень.

Таким чином, для дослідження модернізації університету з позицій державного управління є справедливим висновок, зроблений В.Г. Кременем, що досить актуальним є завдання формування інтеграційної теорії модернізації університету, в якій відображалися б різноманітність, погодженість, взаємоз'язок і взаємозалежність його цілей, функцій та структур.

Крім фундаментальних теорій управління, при аналізі

модернізації університету в процесі його суспільних відносин використовуються прикладні теорії. В роботах [14; 23; 26; 28; 36], що спираються на теорії маркетингового аналізу, маркетингових комунікацій, розглядаються закономірності й методи оцінки внутрішнього середовища університету; закономірності, принципи й методи інноваційного розвитку освітніх послуг університету, методи ціноутворення на освітні послуги, принципи ефективності рекламної діяльності університету.

Серед прикладних теорій підприємництва, що використовуються для аналізу модернізації університету, особливе місце займають теорії менеджменту. А.О. Грудзинський [33] пояснює необхідність для модернізації університету вивчення досвіду сучасного менеджменту і підкреслює важливість використання в державному управлінні університетом методу трансформації та його кореляції з методами трансформації підприємства.

У державно-управлінських дослідженнях модернізації університету знаходить застосування апарат стратегічного менеджменту як управління трансформацією організації. В даному випадку використовуються різні моделі оцінки місії університету, його цілей, матричні підходи до оцінки стратегій модернізації університету, оцінка його цільового ринку та інших параметрів [23]. Досить активно використовуються концепції менеджменту, що базуються на процесах: концепції TQM (Total Quality Management — загальний менеджмент якості) як основа розробки системи менеджменту якості університету [33; 4]; концепція реінжинірингу бізнесу, в межах якої розроблялися прикладні аспекти еволюції методології модернізації, як теоретико-методологічна основа радикальних трансформацій всіх аспектів розвитку університету [17; 19].

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що недостатком сучасних досліджень модернізації університету з позиції державного управління є те, що в більшості праць використовуються концепції, що концентруються на врахуванні свідомо обмеженої множини факторів його діяльності. Разом з тим, є і численні дослідження [24; 28], в яких ставиться на меті системне обґрунтування модернізації університету в процесі його соціальних відносин або ж модернізації університету як об'єкта державного управління із залученням комплексу теорій та методологічних підходів.

Теоретичною базою аналізу модернізації університету з позиції державного управління у даному дослідженні є сукупність концепцій: концепція суспільного відтворення, теорія суспільного вибору, неокласична теорія, інституціональна теорія, теорія підприємства, а також прикладні теорії підприємства (теорія маркетингу та менеджменту).

Університет, як і будь-який об'єкт державного управління, знаходиться під впливом внутрішнього та зовнішнього середовища [34]. Особливого значення в процесі модернізації університету набуває модернізація його інституційних складових: формальні та неформальні закони, норми і правила, які упорядковують діяльність університету та його складових. В межах неінституціональної теорії інституту розглядаються у вигляді сукупності законів, норм, правил, які не визначають цілкоміто розвиток університету як суб'єкта, а лише обмежують набір альтернатив, із яких він має обрати ті чи інші відповідно до його інтересів [12]. Більше того, університет як суб'єкт може обирати для себе правила функціонування.

Університет може успішно модернізуватися, лише при взаємодії з іншими соціальними, економічними та природними об'єктами. Використовуючи запропонований у роботі [19] варіант класифікації взаємодії підприємства,

до зовнішнього середовища університету відносимо об'єкти, з якими у нього формуються середовищні та мережеві взаємодії. Середовищні взаємодії — це взаємодії із соціальним, економічним, культурним, освітнім та іншим середовищем, що містить у собі з одного боку, вплив на діяльність університету інституціональних, національних, соціально-культурних, науково-технічних факторів, а з іншого — спричиняють зворотній вплив модернізації університету на характеристики середовища (міста, регіону, держави, соціуму, суспільства). Мережеві взаємодії реалізуються у вигляді відносно стійких потоків у товарних, фінансових, інформаційних, соціальних, культурологічних мережах між університетом та іншими інститутами, а модернізація у цьому випадку відбувається у певних напрямках діяльності університету, в залежності від потреб університету, його ділових партнерів, органів державного управління.

Розгляд університету з позиції різних варіантів теорії фірми зумовлює багатоаспектне наповнення його внутрішнього середовища. У нашому дослідженні використовується підхід Р. Барнета [10] до визначення внутрішнього середовища підприємства, під внутрішнім середовищем університету будемо розуміти сукупність фундаментальних складових (ментальні особливості внутрішніх суб'єктів університету, культурні особливості університету, інституціональна структура університету (сукупність мікроінститутів, когнітивні механізми) та функціональні складові (організаційно-управлінські та техніко-технологічні особливості, поведінкові "зразки", досвід функціонування університету), що можуть впливати на його модернізацію.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у даному дослідженні модернізації університету з позиції державного управління розглядається, виходячи із наступних положень: по-перше, модернізація університету здійснюється в процесі освітньої діяльності під впливом факторів внутрішнього та зовнішнього середовища університету, серед яких особливе значення мають соціальні інститути, бо їх практична взаємодія із університетом спонукає його до розвитку; по-друге, модернізація університету залежить від соціальних інтересів суб'єктів його діяльності; по-третє, соціальні відносини виконують функцію регуляторів та стимуляторів модернізації університету, бо визначають обмеження на ресурси університету, координацію дій учасників інтелектуального виробництва, розподіл результатів праці; по-четверте, модернізація університету впливає на результати діяльності держави і суспільства як основних об'єктів соціальних відносин університету.

При модернізації університету відбувається його постійне відновлення, або ж виробництво інноваційного продукту, який споживається через суспільні відносини. Концепція суспільного відтворення трактує розвиток соціально-економічних відносин як прояв їх розширеного відтворення [165]. Модернізацію університету, виходячи із трактування поняття "розвиток" можна розглядати як закономірні, незворотні та якісні зміни. Ці зміни є цілеспрямованими на зміст діяльності університету в процесі його соціальних відносин з урахуванням факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, та інтересів суб'єктів даних відносин. В окремих ситуаціях модернізація університету набуває радикальних та всебічних перетворень. Процес модернізації університету може характеризуватися відповідно до його спрямування. В нашому дослідженні використаний методологічний підхід до його спрямування, за критеріями характеру впливу тих або інших факторів на функціонування та розвиток со-

ціальних систем. В якості таких факторів виступають, по-перше, культура, етнічна ситуація, демографічна ситуація, рівень освіти населення; по-друге, характер спрямування економічних ресурсів і результатів виробництва, або ставлення до власності; по-третє, техніка та технології; по-четверте; соціальні інститути, організація державного управління університетом.

Напрямами подальших досліджень можуть бути перспективи розробки державних концепцій нормативно-правової основи розвитку університету як вершини освітнього комплексу. При цьому в сучасних умовах держава звертає свою увагу на університет як вершину навчальних, наукових, методичних та техніко-репродуктивних комплексів. Потребує всебічного вивчення з позиції державного управління розробка положень про навчальний (навчально-науково-методичний) комплекс як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

Література:

1. Альтбах Ф.Г. Возвышение псевдоуниверситетов. // ВВШ. — 2001. — № 12. — С. 39—41.
2. Альтбах Ф.Г. Знание и образование как международный товар: крушение идеи общественного блага // ВВШ. — 2002. — № 7. — С. 40—44.
3. Антропов В.А. Организация управления подготовкой кадров промышленности. — Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 1995. — 308 с.
4. Арзляков О.Н., Платонов А.М. Механизм управления внебюджетной деятельностью государственного вуза как делового предприятия // Университетское управление: практика и анализ. — 2000. — № 3. — С. 50—53.
5. Астахов А.А., Семенов В.Ф. Капиталовложения в высшей школе (структура, использование, эффективность). — М.: Высш. шк., 1972. — 170 с.
6. Багаутдинова Н.Г. Высшая школа сегодня и завтра: пути преодоления кризиса. — М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2003. — 426 с.
7. Багаутдинова Н.Г. Инновационный потенциал высшей школы: анализ и оценка. — М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2002. — 172 с.
8. Балацкий Е. Институциональные конфликты в сфере высшего образования // Свободная мысль — XXI. — 2005. — № 11. — С. 23—38.
9. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) // США: экономика, политика, идеология. — 1993. № 11. — С. 109—120; № 12. — С. 86—105.
10. Бел Д. Грядущее постиндустриальное общество: Пер. с англ. М.: Наука. — 1999.
11. Богачев Е.Н., Вононин А.А. Отношение собственности в высшей школе. — М.: НИИВО, 2000. — 64 с.
12. Бочко В.С. Плехов В.В. Фокин В.Я. Информационное обеспечение маркетингового управления вузом. Препринт. — Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН. 2000. — 49 с.
13. Брикол Й.М. Конвергенция и статус-кво // ВВШ. — 2001. — № 4. — С. 16—21.
14. Ванштейн А.Л. Народное образование и народнохозяйственное накопление в предреволюционной России. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — 483 с.
15. Вите С.Ю. Национальная экономика и Фридрих Лист // Вопросы экономики. — 1992. — № 3. — С. 139—148.
16. Вифлеемский А. Роль образовательного комплекса в постиндустриальном обществе // Вопросы экономики. — 2002. — № 8. — С. 114—118.
17. Воронов Е.П. Хозрасчет и калькулирование себестоимости подготовки кадров в вузе. — Л.: Изд-во ЛФЭИ, 1987. — 90 с.

18. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. Т.2/ Под ред. В.Н. Черкова. — М.: Мысль, 1988. — 574 с.
19. Гребнев Л. Образование: услуга или жизнь? // Вопросы экономики. — 2005. — № 3. — С. 20—40.
20. Грудзинский А.О. Стратегическое управление университетом: от плана к инновационной миссии // Университетское управление: практика и анализ. — 2004. — № 1. — С. 9—20.
21. Друкер П. Новые реальности: Пер. с англ. — М.: Бук Чембер Интернэшнл, 1994. — 350 с.
22. Дятлов С.А. Рабочая сила в системе рыночных отношений. — СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1992. — 116 с.
23. Евдакова Л.П., Антропов В.А. Механизмы управления качеством подготовки специалистов в системе высшего профессионального образования. Препринт. — Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2004. — 50 с.
24. Еккель П., Хилл Б., Грин М. На пути к трансформации // Университетское управление: практика и анализ. — 1999. — № 1. — С. 30—37.
25. Ефремов А.П. Экономика и оптимизация учебного процесса. — М.: Изд-во МГУП, 1999. — 217.
26. Жамин В.А. Экономика образования (вопросы теории и практики). — М.: Изд-во "Просвещение", 1969. — 335 с.
27. Замулин О.А., Капустин Б.Г., Константиновский Д.Д. и др. Трансформация университетов: американские академические свободы и российские теснины // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 11. — С. 42—44.
28. Замулин О.А., Капустин Б.Г., Константиновский Д.Д. и др. Трансформация университетов в условиях глобального рынка // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 8. — С. 52—57.
29. Замулин О.А., Капустин Б.Г., Константиновский Д.Д. и др. Трансформация университетов и новые подходы к содержанию и структуре образования // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 9. — С. 46—51.
30. Иванов А.П. Определение потребности в специалистах и затрат на их подготовку. — Л.: Изд-во Ленинград. Ун-та. — 1984. — 110 с.
31. Иноземцев В.Л. За пределами экономического сообщества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. — М.: Academia — "Наука", 1998. — 640 с.
32. Кальб Г., Пильц Г., Шеврин Н. Австралийская университетская система // Университетское управление: практика и анализ. — 2004. — № 4. — С. 48—52.
33. Качанов В.А. Проблемы управления качеством в вузах // Стандарты и качество. — 2000. — № 11. — С. 82—91.
34. Кельчевская Н.Р. Шкваро С.Л. Инновации в вузе. Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 2001. — 292 с.
35. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1978. — 275 с.
36. Клейнер Г.Б. Системная парадигма и теория предприятия // Вопросы экономики. — 2002. — № 10. — С. 47—69.
37. Кликунов Н.Д., Шаповалов В.Л. Роль децентрализации, контролинга и аутсоринга в эффективном управлении вузом // Университетское управление: практика и анализ. — 2004. — № 2. — С. 35—42.
38. Князев Е.А. Стратегический менеджмент для университетов // Высшее образование сегодня. — 2004. — № 1. — С. 2—7.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2011 р.